

RECENZII

Mihaela Gligor, *Orient și Occident. Topografii ale simbolului la Mircea Eliade*, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2016, 196 p., ISBN: 978-973-595-951-7.

Mihaela Gligor, cercetător specializat în opera și biografia lui Mircea Eliade, revine cu a patra carte de autor, *Orient și Occident. Topografii ale simbolului la Mircea Eliade*. Este vorba despre o lucrare care abordează viața și parcursul cultural al marelui savant român, dintr-o perspectivă umană și neconvențională, care se raportează la viața și gândirea lui ca la niște realități vii ce se dezvoltă și se redefinesc în fața ochilor noștri. Această perspectivă încearcă să depășească imaginea închisată și fixată în mit a ceea ce a însemnat savantul indianist. Mulți dintre cei ce au scris despre Eliade au făcut-o de la distanța specifică stilului arid și tehnic al cercetătorului și eruditului specializat în biografia și opera savantului. Această distanță a abordării pierde de multe ori dimensiunea umană și organică a personalității și vieții savantului român. Abordarea neconvențională a Mihaelei Gligor aduce un aer proaspăt în domeniul studiilor despre Eliade, transformându-i imaginea într-o realitate vie. Studiul trece în revistă evenimentele și momentele fundamentale din parcursul cultural și existențial al savantului. Unele momente au avut un sens mai mult simbolic, în schimb altele au avut valoare constitutivă asupra evoluției gândirii eliadești despre religie și cultură.

Analiza biografiei lui Eliade are și un sens autobiografic pentru cercetătoarea Mihaela Gligor care, citind romanul *Maitreyi* în liceu, a hotărât să se orienteze către filosofie, istoria religiilor și în special indianistică. Pe parcursul cărții sunt menționați diferiți cercetători și oameni de cultură, a căror viață a fost influențată de contactul cu opera și personalitatea lui Eliade. Mulți dintre ei i-au fost studenți, unii s-au orientat către istoria religiilor datorită fascinației culturale și umane resimțite prin această apropiere.

Cartea prezintă, într-o abordare diacronică, evoluția generală a gândirii, dar și cele mai importante momente din viața lui Eliade. Principiile nucleare ale gândirii eliadești s-au format în anii 30, acestea dezvoltându-se ulterior, atât analitic, prin determinare și clarificare progresivă, cât și sintetic, prin adăugiri, care nu au contrazis axele ideatice de bază, ci doar le-au completat. Aceste principii au la bază experiența indiană care l-a format pe Eliade, experiență care reprezintă etapa întemeietoare a propriei gândiri care i-a revelat perspectiva asupra fenomenului religios în centrul căreia se află simbolul și experiența concretă a lui. Cel mai important pentru savantul român a fost contactul direct și organic cu fenomenul religios în diversitatea sa, așa cum este reliefat de spațiul cultural indian. Cunoașterea directă, nu indirectă prin cărți și studii, ca în cazul altor cercetători, dar și diversitatea mare de fenomene cărora le-a fost martor și subiect l-au făcut să înțeleagă elementele comune și structurile morfologice de ansamblu ale fenomenului religios în genere, așa cum s-a manifestat el de-a lungul istoriei umanității. A fost nevoie de o experiență autentică și reală, nu una mijlocită de factorul cultural specific cărților care filtrează și denaturează fenomenele propriu-zise. Eliade a fost primul gânditor european care a sesizat aceste structuri comune înapoia tuturor religiilor. Chiar și etapa pre-indiană, călătoria la Roma care l-a ajutat să-și definească doctoratul (despre filosofia Renașterii), a avut un cuvânt de spus în ceea ce privește coagularea viziunii de ansamblu a perspectivei sale istorico-fenomenologice asupra religiei. La Roma a descoperit volumul I din *A History of Indian Philosophy* a lui Surendranath Dasgupta, viitorul său profesor de la Calcutta, în a cărei prefață a aflat de maharajahul din Kassimbazar, care va fi sponsorul său în India. Înainte de asta, citise în 1926 *The Dance of Shiva*, cartea lui Ananda Coomaraswamy, care i-a influențat perspectiva asupra culturii indiene. E interesant cum anumite momente sau descoperiri cruciale pot hotărî destinul unui om.

Anii '30 au însemnat determinarea și conceptualizarea viziunii asupra fenomenului religios, căpătată în perioada în care a stat în India. Această viziune s-a dezvoltat ulterior, fără a presupune salturi sau schimbări de perspectivă. Din această perioadă datează conceptul de hierofanie. Prezent

inițial în stare incipientă, acesta va fi definit și elaborat mai bine în anii următori. Conceptul de *illo tempore* va apărea pentru prima dată abia în *Traité*, însă ideea exista înainte în scrierile sale în care se foloseau alți termeni pentru a exprima începuturile arhetipale. Anii '30 au însemnat și epoca învăluită în legendă a Bucureștiului interbelic, toposul care a inspirat cel mai mult imaginarul literar al lui Eliade. Legat de perioada bucureșteană trebuie menționat și episodul politic problematic. Mihaela Gligor consideră că acest episod trebuie înțeles în funcție de contextul epocii respective și trebuie clar delimitat de realizările majore ale lui Eliade, atât din domeniul literar, cât și din cel științific.

Există un sens simbolic al fiecărui loc sau moment geografic care a germinat în sufletul lui Eliade; există cinci locuri importante pentru spiritul savantului român: Calcutta, București, Lisabona, Paris și Chicago. Calcutta este locul originilor gândirii sale, al revelării înțelesului profund al fenomenului religios și al instrumentului său de bază – simbolul. București este locul formării și maturizării culturale și existențiale, locul mitic al tinereții. În perioada lusitană, la Lisabona, Eliade a intrat în contact cu opera lui Camões, unul dintre marii scriitori ai Portugaliei, care a locuit o vreme în India. Contactul dintre Camões și Eliade se face peste veacuri, având ca numitor comun India. Parisul este locul maturizării și definitivării ideilor sale, proces materializat prin publicarea operelor sale fundamentale: *Traité d'histoire des religions* (1949), *Le Mythe de l'éternel retour* (1949), *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* (1950), *Le Yoga. Immortalité et liberté* (1954). Aceste opere fuseseră gândite încă din perioada războiului, iar ideile lor au fost prezentate *in nuce* în cursurile și scrierile sale din anii '30. Perioada pariziană a însemnat câștigarea aprecierii în mediile de specialitate, dar și celebritatea. Perioada americană de la Chicago a însemnat apogeul și împlinirea carierei sale, o epocă a libertății în care s-a putut manifesta cum a dorit pe terenul culturii.

Din întâmplările narate de Mihaela Gligor aflăm și informații interesante despre Maitreyi Devi, prima dragoste a lui Eliade. Ea a devenit o scriitoare cunoscută în spațiul cultural indian, cu lucrări pe teme de filosofie și probleme sociale. Cei doi s-au reîntâlnit la Chicago abia în 1973. Romanul *Maitreyi* a fost ecranizat în 1988¹, ca dovadă a celebrității sale în cultura occidentală. Sunt menționate diverse legături culturale fructuoase cu oameni de cultură importanți ca Georges Dumézil, Carl Gustav Jung, Joachim Wach, Paul Ricoeur și alții. În același timp, sunt prezentate felurite informații și citate relevante din importanți cercetători ai fenomenului Mircea Eliade, dar și reacții și păreri ale unor oameni de cultură despre gândirea savantului român.

Cartea Mihaelei Gligor nu se vrea o analiză ideatică sau fenomenologică a gândirii lui Eliade, ci este descrierea parcursului inițiat al unui gânditor prin viață și cultură, prezentând momentele și locurile cu mare valoare simbolică pentru viața și creațiile sale. O recomand tuturor.

Mircea Diaconu

Cristina Scarlat, *Transpunerea operei lui Mircea Eliade în alte limbaje ale artei*, București, Edit. Eikon, 2016, 372 p., ISBN: 978-606-711-496-6.

Rezultat al unei teze de doctorat în filologie, susținută cu succes în anul 2013, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, cartea Cristinei Scarlat, *Transpunerea operei lui Mircea Eliade în alte limbaje ale artei*, apărută de curând la Edit. Eikon din București, aduce în prim-plan opera lui Eliade așa cum este ea văzută prin ochii unor artiști. Cartea se adresează, în special, studenților dornici să citească noutăți cu privire la receptarea lui Eliade, dar și specialiștilor. De altfel, așa cum mărturisește autoarea în *Argumentul introductiv*, „am încercat să reconfigurăm narațiunea textului

¹ *La Nuit Bengali* (1988), regia Nicolas Klotz, cu Hugh Grant, coprod. Franța/Elveția/Marea Britanie, în limba franceză, un film mai puțin cunoscut în spațiul românesc decât celelalte ecranizări după scrieri de Eliade: *Domnișoara Christina* (1992 – film TV, regia Viorel Sergovici; reecranizare în 2013, regia Alexandru Maftai), *Șarpele* (1996 – film TV, regia V. Sergovici), *Eu sunt Adam!* (1996, regia Dan Pița) și coprod. *Youth Without Youth* (2007, regia Francis Ford Coppola).

eliadesc plecând de la transpuneriile lui muzicale, radiofonice, plastice, televizuale, încercând să delimităm trecerea de la forma figurativ-literară a narațiunii la cele figurativ-filmică, muzicală, radiofonică și plastică” (p. 11).

Pentru realizarea demersului său, autoarea a luat legătura cu numeroși eliadiști, din țară și din străinătate, cu artiști (actori, pictori, regizori, compozitori), a studiat corespondența extinsă a lui Eliade și a luat zeci de interviuri. Munca sa din ultimii ani este, astfel, încununată de o lucrare bună, ce va sta ca referință pentru generațiile ce vor dori să studieze opera lui Eliade și reprezentările ei simbolice. Bibliografia folosită de Cristina Scarlat este extinsă și denotă o bună cunoaștere a domeniului de studiu avut în vedere.

Cartea este structurată tematic, analizând, rând pe rând, diferite aspecte ale personalității și creației eliadești. Astfel, în primele două capitole, autoarea se oprește în special asupra importanței transpunerii operei lui Mircea Eliade în limbajele artistice, urmând apoi a fi analizate cele mai importante lucrări ale sale transpuse în film, teatru sau pictură: *Domnișoara Christina*, *Maitreyi*, *Coloana nesfârșită*. În fiecare caz în parte sunt inventariate, cu atenție, principalele apariții în mass media și modul în care respectiva transpunere artistică a schimbat percepția asupra lucrării originale, în special la nivelul publicului tânăr.

Volumul este completat de documente preluate din arhiva Eliade de la Chicago sau din diferite arhive personale sau fragmente din corespondența autoarei cu diferiți eliadiști. Toate acestea dau un plus de valoare cărții.

Mihaela Gligor

Maddea Axinciuc, *Despre ierarhiile divine. Fascinația Unului și lumile din noi - Temeiuri pentru pacea religiilor*, București, Edit. Humanitas, 2015, 226 p., ISBN: 978-973-50-5017-7.

„Tema în jurul căreia se configurează demersul cărții este cea a ierarhiilor divine”, ne atrage atenția Maddea Axinciuc în *Introducerea* sa. Iar cadrul metodologic se situează la confluența dintre religie comparată, filosofia religiilor, filosofia științei, hermeneutică.

Maddea Axinciuc este profesor universitar doctor la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București și director al programului interdisciplinar de Studii religioase - texte și tradiții. Are o bogată activitate științifică și stagii de pregătire la București, Ierusalim, Tel Aviv, Oxford, Hamburg, Leiden. Este, de altfel, și director fondator al Programului de Studii Iudaice și membru fondator al Centrului de Studii Medievale din cadrul Universității București. Este, așadar, o bună cunosătoare a pluralismului religios, a filosofiei religiilor și a religiei comparate, elemente în jurul cărora se construiește volumul de față. De altfel, în discursul său, Maddea Axinciuc citează din ebraică, latină sau greacă, *Noul* și *Vechiul Testament*, ca de altfel și din textele sacre tibetane sau din vechile epopei sanscrite, ce-i sunt la fel de familiare.

În *Despre ierarhiile divine*, volum recent apărut la Edit. Humanitas, Maddea Axinciuc reevaluează dimensiunea religioasă dintr-o perspectivă antropologică, „punând în lumină modalități specifice de funcționare a minții și analizând critic rolul și funcțiile religiei, respectiv ale experienței religioase, în cadrul mai amplu al studiului cu privire la înțelegerea noastră ca oameni” (p. 21). Iar pentru asta urmărește trei direcții: „1. reevaluarea ideii de sacru și redefinirea, în concordanță, a ierarhiei; 2. analiza și interpretarea diferitelor întrupări ale ierarhiilor divine, așa cum se desprind ele în cadrul diverselor tradiții religioase și de gândire; 3. examinarea critică a sensurilor monoteismului și recontextualizarea discuției cu privire la rolul și funcțiile dimensiunii religioase” (p. 22).

Pentru redefinirea și reevaluarea ideii de sacru, Maddea Axinciuc pornește de la lucrările lui Rudolf Otto și Mircea Eliade. Astfel, „Sacru desemnează [...] deopotrivă o categorie a priori, o dimensiune a experienței subiective, o relație, o zonă anume în geografia realului sau realul însuși” (p. 35). Numeroase citate din Otto și Eliade sunt aduse în sprijinul acestei afirmații.

În ceea ce privește interpretarea ierarhiilor divine, Madeea Axinciuc utilizează „reprezentările imaginale”, în accepția lui Henry Corbin, și urmărește, astfel, două tipuri de percepție, ce sugerează „fie mișcarea spre centru, fie ascensiunea” (p. 43). Exemplele aduse în acest sens acoperă o gamă variată de tradiții, de la cea iudaică, la filosofia platoniciană sau tradiția vedică. Iar studiile de caz (Moise și vițelul de aur, Pipa sacră și Marele Spirit) nu fac decât să sublinieze faptul că „ierarhiile divine reprezintă, în același timp, expresia autentică a experienței religioase personale și împământarea acestora în formă secularizată ori instituționalizată a cunoașterii cu privire la lumile de sus, cristalizată ca tradiție (orală sau scrisă) ori ca teologie” (pp. 64-65). Iar religiosul se referă la acele aspecte care îl „leagă” pe om de ceea ce e dincolo de lumea fizică. „Ierarhiile divine sunt [...] înfățișarea acestei legături unice” (p. 66). Un întreg capitol (II – *Despre Ierarhie*) se ocupă de cele mai importante aspecte și concepte ale Unului (ca principiu al ierarhiei). Sunt aduse în discuție elemente ce aparțin mai multor tradiții religioase, însă concluzia este că „ierarhia presupune implicit o anume ordine a treptelor” ce duc spre divinitate (p. 111).

Și sensurile monoteismului sunt abordate în directă lor legătură cu Unul. Sunt aduse și aici în discuție anumite tradiții: taoistă, hinduistă, tibetană, buddhistă, creștină.

Bibliografia folosită de autoare este impresionantă și acoperă registre dintre cele mai diferite, de la religie, la filosofie, literatură sau știință. De altfel, grație unei excelente abordări interdisciplinare, volumul Madeei Axinciuc poate fi folosit ca material de studiu atât de studenții de la filosofie, cât și de cei de la teologie / studii religioase.

„Buna ierarhie este aceea în care mișcarea, una, necompusă, atinge și întemeiază toate treptele, iar ele își urmează armonios și fără capăt, una altele” (p. 135). Demersul Madeei Axinciuc face exact același lucru: urmărește, frumos și elegant, lumile din noi și fascinația pe care Divinul o exercită asupra noastră, a celor care căutăm pacea, în orice religie sau tradiție religioasă ne-am regăsi.

Mihaela Gligor

Liviu Rotman, *The Romanian Kehillah: The Pulse, Character, and History of the Jewish Community in Romania*, Tel Aviv University Press, 2015, 260 p., ISBN: 978-965-338-077-6.

Cea mai recentă carte a profesorului dr. Liviu Rotman, de la Școala Națională de Studii Politice și Administrative (SNSPA) a Universității din București, apărută la Edit. Universității din Tel Aviv (unde profesorul este membru și cadru didactic asociat al The Goldstein-Goren Diaspora Research Center), *The Romanian Kehillah: The Pulse, Character, and History of the Jewish Community in Romania*, aduce în discuție, într-o manieră personală, istoria comunității evreiești din România. Sunt avute în vedere toate aspectele vieții comunității, de la organizare și funcționare, până la implicarea în societatea civilă și interacțiunile cu aceasta. Scopul principal al cărții este conturarea unei imagini de ansamblu asupra a ceea ce înseamnă, cu adevărat, comunitatea evreiască din România în devenirea sa istorică și importanța sa pentru istoria României moderne.

În demersul său, profesorul Liviu Rotman are în vedere o dublă determinare: mai întâi, sunt clar definite legile și învățăturile Torei și ale Talmudului, cele care oferă unitate unei structuri comunale (precum comunitatea), indiferent de aria culturală sau politică în care evreii au trăit de-a lungul istoriei lor. În al doilea rând, sunt amintite și explicate obiceiurile locale, în special prin prisma contactului comunității cu lumea exterioară ei, obiceiuri care surprind diferențele dintre comunitatea evreiască și populația majoritară a unei zone. Cunoașterea acestor aspecte este foarte importantă pentru o mai bună înțelegere a societății evreiești ca întreg și, în extenso, a istoriei evreilor (în România sau în orice parte a lumii ar trăi ei).

Plecând, astfel, de la convingerea că știm mai multe despre evrei și ceilalți, decât despre evreii înșiși, Liviu Rotman oferă, în cele opt capitole ale volumului său, o excelentă incursiune în istoria comunității din România, analizând, pe rând, spațiul geografic și politic în care aceasta s-a dezvoltat; instituțiile principale ale comunității; structurile sale sociale (oferind o analiză complexă a cazului

Dorohoi); viața comunitară (cu tot ceea ce înseamnă ea: structurile ierarhice, funcțiile comunității, detalii despre casele de rugăciune și sinagogile existente, viața cotidiană cu toate aspectele sale, sistemul fiscal, asociațiile etc.); instituțiile comunitare; societatea civilă evreiască sau diversitatea de opinii din sânul comunității.

O serie de documente (scrisori, rapoarte, dări de seamă, acte oficiale) din diferite arhive (Ministerul Afacerilor Interne, Arhivele Naționale, Arhiva Centrului pentru Studierea Istoriei Evreilor din România) completează, strălucit, volumul. De altfel, acestea, alături de indexul extins, notele explicative numeroase și bibliografie, consolidează caracterul științific al volumului.

Prin temele propuse și prin varietatea abordărilor ce demonstrează potențialul remarcabil și interesul deosebit al acestui domeniu de cercetare, dar și prin analizele importante pe care le oferă, volumul profesorului Liviu Rotman, el însuși o voce importantă în domeniul recuperării și valorificării culturii evreiești în spațiul românesc (și nu numai), se impune ca o lucrare de referință pentru cercetătorii, studenții și toți cei interesați de studiile privind istoria comunității evreiești din România.

Mihaela Gligor

Marta Petreu, *Generația '27 între Holocaust și Gulag. Mircea Eliade și Klaus Mann despre generația tânără*, Iași, Edit. Polirom, 2016, 180 p., ISBN: 978-973-46-6420-7.

Polemicele Generației '27 continuă să fascineze și astăzi. Mulți dintre reprezentanții ei au devenit repere în domeniile umaniste, iar Generația, ca întreg, a fost considerată una dintre cele mai remarcabile din câte a dat cultura română.

Încă de la începutul anilor 1990, Marta Petreu, profesor de filosofie românească la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, s-a aplecat cu interes și dăruire asupra Generației '27, scoțând la iveală detalii importante în creionarea portretelor reprezentanților ei de seamă și în conturarea imaginii de ansamblu. Cărțile sale dedicate lui Emil Cioran, Nae Ionescu sau Mihail Sebastian sunt puncte de reper în literatura de specialitate, iar studiile sale dedicate altor intelectuali de seamă ai generației – Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu, Eugen Ionesco și alții – au completat, cu succes, imaginea culturii interbelice românești.

Volumul analizat aici, *Generația '27 între Holocaust și Gulag. Mircea Eliade și Klaus Mann despre generația tânără*, se înscrie în aceeași direcție de recuperare a esenței Generației '27, ideea de bază fiind tinerețea revoluționară. Două concepte foarte importante apar în acest punct: „extrema dreaptă” și „extrema stângă”. Demersul Martei Petreu pornește de la explicarea acestor „ideologii extreme” și surprinde, cronologic, aderarea tinerilor intelectuali români la una sau alta dintre cele două mișcări. De altfel, „opțiunile politice ale membrilor generației '27” sunt atent analizate într-un întreg capitol. Aflăm, astfel, că spre dreapta s-au îndreptat, în diferite momente de timp și animați de convingeri dintre cele mai diverse, Mihail Polihroniade, Emil Cioran, Mircea Eliade, Constantin Noica, Haig Acterian, Alexandru Christian Tell, Arșavir Acterian, Marieta Sadova și alții. Iar spre stânga s-au orientat Belu Zilber, Miron Radu Paraschivescu, Alexandru Sahia. Interesantă este și enumerarea celor care au oscilat, „conjunctural, între apolitism și democrație”, adică Eugen Ionesco, Petre Pandrea, Petru Comarnescu, Ionel Jianu, Henri H. Stahl, Bucur Țincu.

Însă, așa cum spune Marta Petreu, „fenomenul cel mai interesant din acest succint tablou de generație este faptul că mulți cochetează, succesiv, cu amândouă extremele. [...] Generația '27 este, începând cu anii 1932–1933, stăpânită de un impuls revoluționar radical, pe care nu îl poate satura decât promisiunea revoluției, fie naționale, fie comuniste” (p. 57).

De altfel, acest cult al revoluționarismului este firul roșu al volumului Martei Petreu, elementul care leagă eseurile și oferă o notă distinctă volumului. Pentru a-și susține opiniile, Marta Petreu face apel la doi autori importanți: Mircea Eliade și Klaus Mann, paralelismul dintre ei, ca indivizi și scriitori, fiind puternic: „amândoi au resimțit fatalitatea de a fi trăit războiul” (p. 62). Însă, atentă la

detalii și la însemnătatea acestora, Marta Petreu subliniază și deosebirea semnificativă: „Eliade simte că în România totul este încă de făcut și de construit, așa că proclamă intenția și dreptul generației sale de a clădi totul, altfel și din temelii [...] Klaus Mann, dimpotrivă, mărturisește deruta generației sale, care nu știe încotro s-o apuce” (pp. 63–64). Pornind de la această diferență semnificativă, Marta Petreu își construiește discursul și analizează, în paralel, experiențele fundamentale – personale și livrești – ale celor doi șefi de generație, analiză ce o conduce spre concluzia că „generația '27 a fost un fenomen românesc sincronizat cu un fenomen european mai larg, căruia i-a aparținut” (p. 83).

Pentru cei interesați de tumultuoasa perioadă interbelică și intelectualii remarcabili ce au animat-o, lucrarea Martei Petreu se impune, astfel, ca bibliografie obligatorie.

Mihaela Gligor

Ecaterina Lung, Yahia Abou El Farah, Corina Iosif, Daniela Zaharia și Simona Corlan – coord.,
Les constructions identitaires dans les espaces francophones d'Europe orientale et d'Afrique,
Rabat, Publications de l'Institut des Etudes Africaines, 2015, 437 p. și București, Ed. Tritonic/
Histoire, 2015, 435 p. (ISBN: 978-9981-37-072-2, Maroc și ISBN: 978-606-8571-97-3, România).

Volumul intitulat *Les constructions identitaires dans les espaces francophones d'Europe orientale et d'Afrique* a apărut, în 2015, în limba franceză, prin colaborarea a două edituri, una marocană, Publications de l'Institut des Etudes Africaines de la Rabat (în seria Recherches et Etudes, n° 18) și una românească, editura Tritonic, București, inițiativa beneficiind, totodată, de sprijinul Agenției Universitare a Francofoniei (AUF). Cei cinci coordonatori ai cărții, Ecaterina Lung, Yahia Abou El Farah, Corina Iosif, Daniela Zaharia și Simona Corlan, au dus la bun sfârșit prin această publicație un proiect ambițios: acela de a conjuga într-un discurs comun, pluritematic, dar convergent, texte aparținând unor cercetători din spațiul pe care ne-am obișnuit să îl numim postcomunist (reprezentat aici de România și Georgia) cu ale unor cercetători provenind, pe de o parte, din Africa sub-sahariană (mai exact, din Senegal) și, pe de altă parte, din Maroc. Volumul este rodul unui proiect de cercetare care a presupus colaborarea unor departamente din patru universități: Universitatea București, Departamentul de Istorie Antică, Arheologie și Istoria artei al Facultății de Istorie, Universitatea de Stat „Ivane Djavakhishvili” de la Tbilisi, Departamentul de Științele Culturii al Facultății de Științe Umaniste, Universitatea Cheikh Anta Diop din Dakar, Departamentul de Istorie al Facultății de Științe Umaniste, și, în sfârșit, Universitatea Mohammed V din Rabat, în asociere și cu Institutul de Studii Africane din aceeași capitală. Proiectul a fost cu atât mai provocator, cu cât el alătură unor cercetători și profesori cu experiență tineri cercetători, mai precis, doctoranzi.

Cu toate că tema generală a volumului se construiește în jurul problematicii identității, obiectul său convoacă, așa cum este anunțat chiar din textul introductiv al cărții, trei domenii tematice: cel al identității etnice și/sau a grupurilor sociale, cel al identității naționale, precum și acela implicat de prezența francofoniei ca dimensiune a construcției identitare. Este vorba, mai precis, despre rolul francofoniei ca dimensiune culturală unitară a unei realități sociale, lingvistice și culturale diverse, ca formă de afirmare și punere în valoare a unui model occidental de cultură și societate ce poate constitui puncte de apropiere dintre spațiul est-european și cel african.

Această tematică este abordată din mai multe perspective disciplinare, deoarece proiectul cărții a reunit istorici, antropologi, cercetători interesați de studiile culturale. Se individualizează în interiorul tematicii programatice a volumului două axe principale: cea a construirii imaginii „celuilalt”, ca expresie a alterității radicale și ireductibile în raport cu care identitatea se construiește prin opoziție, respiecție și ostilitate, și o a doua, a unui „celălalt” cunoscut și integrat, el însuși un element al grupului. Textele cuprinse în volum sunt regrupate în patru părți: Partea întâi – Lumi Antice; Partea a doua – *De cele două părți/maluri ale Saharei: Africa*; Partea a treia – *Mize identitare din Balcani în Caucaz*; și Partea a patra – *Mode și modele franceze în Europa Orientală și în Africa*.

Așa cum sugerează structura cărții, studiile reunite de prima parte reprezintă demersuri istorice concentrându-se asupra antichității, dar care au ca pivot teoretic problematica identității (religioase, sociale sau de apartenență la grup într-un sens mai larg).

Partea a doua este cea destinată studiilor africane și, de asemenea, unor aspecte „marocane” ale lumii arabe și care construiește prin aceasta, în mod explicit, cadrul programatic de dialog al cărții. Sunt grupate aici studii care cartografiază o problematică sociologică, istorică și antropologică a acestor zone ale lumii, care continuă să fie puțin frecventate de un cititor de limbă română, fie el și familiarizat cu discursul științelor sociale ori al celor umaniste. Studiile menționate se evidențiază prin punerea în încercare a grupajului de concepte care alcătuiesc limbajul teoretic al construirii politice a identității (teritoriu, limbă, cultură, religie, tradiții, stat, frontiere, națiune, cetățenie etc.), confruntate aici cu o realitate socială, istorică, culturală și etnică a unui spațiu non-european, așa cum este cel al Africii sub-sahariene sau acela al lumii arabe. Concepte teoretice născute din experiența disciplinară și, în general, intelectuală a Europei (sau, mai extins, în culturile pe care le numim, mai larg, dar și mai difuz, ale Occidentului) ajung în aceste texte să fie reinterogate și, astfel, deconstruite, demonstrându-se prin aceasta lipsa lor implicită de relevanță în demersuri analitico-interpretative vizând construirea politică a identității în state precum sunt cele din Africa sau din lumea arabă. Uzându-se de metodele istoricului, dar și de cele ale antropologului, aceste noțiuni sunt chestionate pertinent și concertat, atât din perspectivă istorică, cât și în contextul contemporan marcat de globalizare și de migrație și, în mod particular în această parte a lumii, de diferite tipuri de conflicte armate. Sunt aduse în discuție aspecte precum cele referitoare la integrarea (socială, politică, lingvistică, dar și economică) în contextul emigrării, instrumentalizarea politică a identității etnice și/sau regionale, dar și problematica ridicată de dinamica identificării și a auto-identificării prin intermediul practicilor economice, ca și diferitele aspecte legate de plurilingvism, ca realitate politică, culturală și geografică de maximă importanță. Raporturile de putere dintre stat și sistemele tribale, negocierile și parteneriatele dintre acestea obligă la reinterogarea unor concepte cum sunt acelea de stat, națiune sau limbă și deschid, în același timp, problematica complexă și bogată în ambiguități a definirii (și evaluării) etice și practice a puterii politice în acest context.

A treia parte a cărții se constituie într-o interogare a construirii identității „de cealaltă parte a Mediteranei”, în Europa de Sud-Est. Noțiuni precum cea de frontieră, de străin și de autohton construiesc, de data aceasta, miza discuției unor problematici puse în lumină de pelerinajele din secolele XIV-XVI sau, ulterior, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, problematici având răsfârângeri asupra chestiunilor teritoriului național și, mai larg, ale spațiilor Europei Orientale; aspecte cum sunt cele ale frontierei, ale identității, ale apartenenței ori excluderii fac obiectul unui grupaj de studii având ca subiect cazul Georgiei. Problematicele acestui caz al construcției naționale, dar și cea a relației dintre majoritate (georgiană) și minoritatea etnică (armenească sau evreiască), abordată din dublă perspectivă, istorică și antropologică, nuanțează, cu alte studii de caz, tematica volumului. Aceeași problemă teoretică, concentrată, de data aceasta, mai ales pe chestiunea construcției identitare a grupurilor etnice, aduce în discuție minoritatea etnică a aromânilor, populație originară din zonele muntoase ale spațiului balcanic și răspândită astăzi în Grecia, Macedonia, Serbia, Bulgaria și România. Acest al treilea volet al cărții se încheie cu un studiu al imaginii lumii arabe transmise elevilor români de manualele școlare, o imagine care restituie o reprezentare destul de sărăcăcioasă a acestei lumi, prin texte care îi ignoră diversitatea culturală și istorică.

Ultima parte a volumului orientează atenția cititorului spre rolul și influența franceză asupra societăților și culturilor, asupra istoriei intelectuale din Europa Orientală și din Africa, în diferite momente și etape ale construcției lor identitare. Ultimul grupaj de studii tratează chestiuni referitoare la configurarea câmpului istoriei intelectuale, în particular al celei savante, probleme ale manipulării și instrumentalizării istoriei scrise conform unei metodologii științifice sau, mai larg, probleme născute din etapele contemporane ale construirii identității intelectuale, în condițiile globalizării și ale exilului, ale diferențelor de gen și ale decalajelor de condiție socială.

Volumul este, neîndoindu-ne, o experiență intelectuală fără multe precedente care să pună în relație tradiții universitare și experiențe intelectuale de pe continentul african și din Europa de Est. El oferă beneficii intelectuale certe cititorului, beneficii care rezultă inclusiv din decizia de a permite

cercetătorilor aparținând unor diferite generații și unor arii culturale atât de diferite să lucreze împreună și, mai ales, să publice rezultatele cercetărilor lor într-un unic volum, ca o cercetare ce ajunge să fie, astfel, una oarecum „comună” sau, în orice caz, cu finalități convergente. Acest dialog Nord-Sud, de o anvergură notabilă și antamat în medii științifice francofone de obicei fără prea multe contacte între ele, redescoperă – s-ar putea spune – actualitatea problematicii cuplului de concepte identitate/alteritate la intersecția dintre unele fenomene contemporane acutizate, cum sunt migrația sau globalizarea, cu problematici care au definit istoria Europei moderne, precum acelea ale construirii națiunii sau a teritoriului național, cele ale elaborării limbii naționale. Cu toatele ne apar, prin intermediul acestui demers colectiv, ca procese socio-istorice și culturale definite de niște concepte afine, care, iată, sunt inedit repuse în discuție.

Silviu G. Totelecan

Camelia Crăciun, *140 de ani de teatru idiș în România*, București, Edit. Institutului Cultural Român, 2016, 204 p., ISBN: 978-973-577-683-1.

Absolventă de literatură comparată, istorie și studii iudaice la București, Budapesta și Oxford, Camelia Crăciun este lector la Secția de Studii Iudaice a Universității București și director al Centrului de cercetare și conservare a culturii idiș. Pasionată de tot ce înseamnă cultura idiș în România, Camelia Crăciun coordonează, încă din 2015, proiectul „Cu cărțile deschise ...”, „derulat de Teatrul Evreiesc de Stat din București, care se ocupă de promovarea alternativă a literaturii idiș, prin spectacole-lectură adresate publicului larg. Volumul de față, beneficiind de un cuvânt de deschidere semnat de Maia Morgenstern, director al Teatrului Evreiesc, celebrează cei 140 de ani de teatru idiș în România.

Volumul reprezintă o sinteză a istoriei acestui demers cultural, de la începuturile sale și până astăzi, urmărind momentele sale de glorie, dar și încercările grele. Sunt avute în vedere principalele trei momente cheie: „începuturile goldfadeniene, epoca de înflorire și creativitate interbelică și perioada de promovare și păstrare a tradiției, reprezentată de activitatea de aproape șapte decenii a Teatrului Evreiesc de Stat” (p. 8). În ilustrarea acestor momente cheie, autoarea se folosește de „memoriile lui [Avram] Goldfaden² privitoare la experiența sa teatrală, precum și „certificatul de naștere” al teatrului idiș semnat de Mihai Eminescu prin cronică sa din august 1876³, articole și cronici interbelice superlative [...], cât și o selecție din documentele oficiale ce au limitat activitatea teatrului idiș în perioada Holocaustului și au dus la apariția Barașeumului, exemplu de rezistență artistică” (p. 8).

Efortul înființării primului teatru de limbă idiș din România a fost imens, însă Avram Goldfaden s-a ocupat remarcabil de toate aspectele (fiind, simultan, dramaturg, regizor, compozitor și impresar), astfel că reprezentațiile (și turneele avute) au dus la revitalizarea vieții culturale a evreilor din România.

„Sfârșitul Primului Război Mondial readuce publicul în sălile de spectacole. Teatrul idiș [...] este considerat a fi nucleul de conservare și de promovare a culturii idiș și a identității evreiești în spațiul românesc și își continuă misiunea” (p. 46). Promotorul principal al teatrului idiș în perioada interbelică a fost Iacob Sternberg⁴, care „are meritul de a se adresa elitei intelectuale bucureștene cu o

² Avram Goldfaden, născut în 1840 la Starokonstantin, a fost un jurnalist ce a ajuns la Iași în anul 1876, din Imperiul Țarist, cu intenția de a înființa o nouă publicație de limbă idiș. Realizează, însă, necesitatea unui teatru evreiesc și rămâne la Iași, ajutând la înființarea acestuia

³ Mihai Eminescu a semnat o cronică favorabilă în urma participării la un spectacol, la Iași, în 19 august 1876. Materialul său a fost publicat în următoarea zi în „Curierul de Iași”. Titu Maiorescu și Moses Gaster se numără printre spectatorii fideli ai reprezentațiilor teatrului de limbă idiș.

⁴ Iacob Sternberg (1890–1973) s-a născut în Basarabia și a fost poet, jurnalist, regizor de teatru. Ajunge la București în 1913 și începând cu 1917 promovează teatrul-cabaret în limba idiș.

nouă abordare teatrală ce transgresează limba utilizată, aducând noi forme artistice de expresie și genuri dramatice pe scena locală” (p. 57).

Politica perioadei interbelice (sfârșitul anilor 1930) a dus, însă, la persecutarea și eliminarea artiștilor evrei din toate formele de manifestare artistică. Abia în septembrie 1940 s-a aprobat, teoretic, „posibilitatea ca artiștii evrei să se poată organiza în „ansambluri evreiești”, fiind obligați însă să specifice în permanență „teatru evreiesc” în documente” (p. 67). Mihail Sebastian și Felix Aderca se numără printre cei care se implică în încercarea de revitalizare a teatrului de limbă idiș. „În 18 octombrie [1940], Ministerul Cultelor și Artelor eliberează o autorizație de funcționare pentru „Sala Barașeum – Teatrul evreiesc...” (p. 67). La 1 martie 1941 a avut loc premiera, cu „spectacolul de revistă *Ce faci astă-seară?* de N. Kanner-Nican, Eugen Mirea și Elly Roman, iar succesul a depășit așteptările” (p. 68). Spectacolele ce au urmat au atras nu doar publicul evreiesc, ci și, mai ales, spectatori neevrei, iar „intelectuali români de marcă, interesați de cultura evreiască și dorind să-și exprime solidaritatea cu artiștii evrei persecutați, au frecventat manifestările organizate de Barașeum” (p. 69).

„Teatrul Evreiesc de Stat din România este înființat la 1 august 1948 la București” (p. 74). Deși unele momente istorice nu i-au fost tocmai prielnice, Teatrul Evreiesc și-a menținut standardele înalte și a continuat să promoveze cultura de limbă idiș (și cultura evreiască, în general). „În cele aproape șapte decenii, Teatrul Evreiesc de Stat numără trei sute de premiere [...], mii de spectacole susținute în turnee naționale și internaționale și milioane de spectatori” (p. 79). Din anul 2012, Teatrul Evreiesc de Stat din București este condus de Maia Morgenstern.

140 de ani de teatru idiș în România prezintă, așadar, istoria zbuciumată a teatrului de limbă idiș din țara noastră. Volumul beneficiază de o bibliografie excelentă, iar anexele – prezentând activitatea Teatrului Evreiesc de Stat de la înființarea sa, în 1948, și până astăzi, prin lista premierelor și a spectacolelor lectură – completează strălucit abordarea cultural-științifică avută în vedere de autoare. Volumul Camelliei Crăciun se impune, astfel, ca o lucrare de referință pentru cei interesați de istoria teatrului evreiesc din România.

Mihaela Gligor

Dumitru Isac, Jean-Jacques Rousseau. Ediție îngrijită de **Virgil Ciomoș** și **Ionuț Isac**. Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2017, 386 p. ISBN 978-606-17-1075-1

În cadrul proiectului „Valorificarea gândirii sociologice și filosofice din Transilvania”, derulat în Departamentul de Cercetări Socio-Umane al Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, editorii monografiei lui Dumitru Isac, apărută prima dată în 1966, ne oferă o nouă șansă de relectură a uneia dintre cele mai importante contribuții românești la cunoașterea istoriei filosofiei și culturii europene, dezvăluindu-ne, totodată, soliditatea și continuitatea spiritului academic clujean, chiar în deceniile marcate de ideologia marxistă, de dinainte de 1989.

Monografia închinată de filosoful și esteticianul clujean Dumitru Isac unuia dintre cei mai mari gânditori ai secolului al XVIII-lea european, Jean-Jacques Rousseau, constituie exemplul elocvent de temeinicie și rezistență a tradiției științifice instituite la Universitatea din Cluj, prin D. D. Roșca, Eugeniu Sperantia, Lucian Blaga, George Em. Marica, în perioada interbelică, tradiție continuată cu responsabilitate de discipoli ai acestora și după 1948. Actul restitativ este unul pe deplin legitim, cartea beneficiind de introducerea profesorului Virgil Ciomoș, un studiu dens de aproape 20 de pagini, semnificativ intitulat *Solitar printre ceilalți* (p. 5–23), și de postfața semnată de fiul autorului, cercetătorul Ionuț Isac (p. 372–384): *Privire nouă asupra vieții și personalității lui Jean-Jacques Rousseau: „un nebun interesant”, sau o personalitate exemplară?*

Asemenea altor cărți ale lui Dumitru Isac, și cea dedicată geniului genevez din secolul Luminilor copleșește atât prin complexitatea și adâncimea problematicei, cât și prin excelența și pregnanța discursului monografic, constituindu-se, printr-o documentare surprinzător de bogată, cu apel prioritar la surse occidentale de primă mână și printr-o adevărată măiestrie a dozării, sub forma

unei lucrări de 26 capitole, prefată, introducere în coordonatele personalității și bibliografie, ce cuprinde variate informații despre Jean Jacques Rousseau, dublate de o forță de expunere sintetică și de un stil elevat. În șirul celor 26 de capitole ale monografiei, de la cele dintâi (I. *Geneva dă lumii pe marele ei cetățean*, II. *La Annecy, în Duminica Floriilor*, III. *Doamna Warens*, IV. *Jean Jacques la Paris*), în cuprinsul cărora autorul urmărește atât reconstituirea copilăriei și tinereții pline de umbre și suferințe, ce vor marca tragic destinul lui Jean-Jacques Rousseau, cât și evocarea întâlnirilor providențiale, care l-au ajutat pe „inasimilabilul” Jean Jacques să-și etaleze, treptat, calități intelectuale deosebite și să se instruiască, să-și cultive aptitudinile, chiar dacă avea să rămână „cu o cultură mai restrânsă în raport cu marii săi contemporani, enciclopediști. Preferința sa era natura, mai mult decât cartea; de la natură a căutat să învețe mai mult și ei i-a păstrat, în opera și în viața lui, o dragoste aproape mistică. Totuși, între atâția oameni de cultură și la lectura atâtor mari autori, e foarte posibil să se fi iscat în Rousseau ambiția de a scrie el însuși” (p. 76).

Analizând mărturiile lui Rousseau din *Confesiuni*, și pe cele din uriașa corespondență a filosofului genevez, publicată după două secole de Théophile Dufour (1924–1934), și punând accent pe cele mai valoroase lucrări despre el, Dumitru Isac ne oferă excelente pagini de biografie intelectuală și spirituală, cu subtile intuiții de psihologie de caz, închegând un portret complex cu privire la formarea și devenirea sa, cu fraze memorabile: „Omul judecat și urgisit de societate își putea permite, atunci când avea temperamentul, inteligența și orgoliul lui Rousseau, să judece și el, la rândul său, societatea pentru moravurile ei, infinit mai condamnabile, și pentru viața ei mult mai nerațională decât era a lui, simplu om din mulțime, deocamdată. Dar în adâncul ființei sale se păstrează, pure, izvoare din care ieșeau la lumină talente și ambiții. O metamorfoză avusese loc în acești ani: apele subterane, care curseseră neîncetat pe ascuns, vor izbucni cu forță la suprafață și Rousseau ia drumul Parisului să ducă la desăvârșire ceea ce se cerea a fi desăvârșit în el” (p. 81).

Biografia e împletită, în continuare, în capitolele următoare (V–IX), cu trimiteri tot mai frecvente la preocupările lui literare și artistice, prin date desprinse din studii monografice de circulație europeană (Jean-Louis Lecercle, Gustave Lanson, Pierre Lasserre, Jean Guéhenno, Émile Faguet, Jules Lemaître ș.a.), ce ne fac să admirăm la Dumitru Isac nu numai soliditatea informației acumulate, dar mai ales vastul său orizont de cuprindere a problematicii enciclopedice abordate de Rousseau în scrierile sale, precum și spiritul pătrunzător psihologic-moral prin care sunt descrise relațiile filosofului în societatea înaltă, raporturile sentimentale atât de ciudate cu Thérèse și dezvăluirile privind „greșeala de neiertat” de-a fi abandonat la azil pe cei cinci copii rezultați din relația cu aceasta, fără să fi păstrat datele nașterii acestora.

De fapt, după capitolele VIII. *Marea iluminare* (115–124) și IX. *Mizeria secolului* (125–154), ample sondări analitic-sintetice asupra gândirii, culturii și literaturii veacului al XVIII-lea, Dumitru Isac începe, cu autoritatea istoricului filosofiei și omului pasionat de literatură universală, analiza sistematică a marilor opere ale lui Jean-Jacques Rousseau. Discursul asupra științelor și artelor, dimpreună cu completările aduse acestuia în *Prefața la Narcisse*, este subtil analizat ca un „prim” discurs al lui Rousseau, cu accentuarea câtorva mari idei precum: recomandarea întoarcerii la natură, descoperirea „bunului sălbatic”, primele formulări ale teoriei originii inegalităților sociale. Dumitru Isac examinează cel de-al doilea *Discurs asupra originii inegalităților dintre oameni*, scris la cererea Academiei din Dijon, și *Contractul social* din perspectiva ecoului lor în întregul secol al Luminilor europene și al influenței lor asupra raționalismului filosofic în ascensiune.

Pentru o înțelegere cât mai profundă a uriașei și contradictorii personalități a lui Jean-Jacques Rousseau, mai ales capitolele dedicate de Dumitru Isac evaluării celor două *Discursuri* trebuie raportate la paginile din *Prefața* la prima ediție, distinct intitulată: *Introducere*: coordonatele personalității, unde, foarte abil, autorul acestei importante monografii românești ne atrage, din primele rânduri, atenția asupra capcanei unei duble imagini: pe de-o parte, aceea a lui Rousseau „hoinarul, dezmoștenitul și urgisitul, omul ruinat de deficiențe fizice și nervoase, temperamentul certăreț, cu ciudățeniile lui, și Rousseau ideologul, [...] scriitorul genial, răscolitorul secolului... [cel care] a înspăimântat cu ideile lui” (p. 24). Pentru că, în ciuda riscurilor ce pășteau demersul lui Dumitru Isac, în acea vreme, gânditorul clujean a știut să se ferească de orice tip de ideologizare vulgară, căutând să prezinte personalitatea genevezului „nu ca pe o statuie cu liniamente geometrice împietrite, ci așa cum a

fost: viu, contradictoriu, fluid, complex – derutant de complex și contradictoriu” (p. 24). Azi ne dăm ușor seama că, probabil, abia după ce-și va fi încheiat definitiv lucrarea, pentru a o putea publica, s-a văzut presat să adauge cele cinci poziții din secțiunea C a *Notelor bibliografice*, „justificările” ideologice aproape insesizabile din *Introducere* și din *Încheiere* (cap. XXVI).

Ceea ce am putea considera o parte a II-a a monografiei lui Dumitru Isac, capitolele X–XIX, centrată mai mult în jurul scrierilor mari ale genialului genevez, nu abandonează biograficul, chiar dacă această dimensiune a discursului e trecută oarecum în plan secund. Și în aceste capitole, cu substanță filosofică mai pronunțată, apar, sub forma unor interludii, câteva pagini cu adresabilitate accentuat biografică, precum: *Plimbare la Geneva*, *La Ermitage*, *Începutul marilor nefericiri*, *La Montluis*. În rest, ținta demersului din această parte o constituie reliefația prin analize și evaluări comparative a relevanței istorice a *Discursului*, *Contractului social* și *Marii Trilogii*.

Cea de-a patra și ultima secțiune a monografiei, nemarcată ca atare de autor, e dominată, din nou, de biografic, dar cu preocuparea insistentă de a circumscrie personalitatea complexă și contradictorie a lui Jean-Jacques Rousseau, neraportând-o doar la renumele dobândit prin consacrare, ci și la furtuna iscată de neconformismul operei: *Rousseau și Voltaire*, *Fuga din Franța*, *Exilul în Anglia*, *Revenirea în Franța*, *Din nou la Paris* și *Tânguirea din Amurg*. Aceste capitole cuprind pagini comprehensive, dar, mai cu seamă, exemplare ca scriitură biografic-analitică, ce se pretează la a fi citite ca veritabilă literatură: „Rousseau a fost în tot acest timp în general lucid, cu forță de muncă creatoare, cu relații sociale convenabile, dar cu faze de întunecare, și acestea, mai ales, în legătură cu vechea teamă și bănuială de «complot» în jurul său. În asemenea momente, bănuia pe oricine și rupea orice legături, în special cu prietenii vechi, așa că cercul cunoștințelor din jurul său se reînnoia mereu.” (p. 328–329)

Dumitru Isac trăiește simpatetic drama subiectului monografiei sale, strecurând printre rânduri atacuri ascuțite și tulburător de directe la adresa cenzurii instituite statal în România sub comunism și ironizând inutilitatea oricărui „control, când existau, și în secolul XVIII, diverse metode de a fi tipărite și difuzate clandestin sau aduse din străinătate” [cărți neadmise de regim] (p. 252). Sunt pagini întregi, în remarcabilul capitol XIX. *Marea Trilogie iscă furtună* (252–265), în cel următor, XX. *Rousseau și Voltaire* și în capitolul XXI. *Fuga din Franța*, care, în cazul în care au fost rostite și de la catedră, în deceniile închistate de ideologia comunistă ale secolului trecut, cu siguranță au stârnit rumoare, dar, poate, și admirație printre studenți, fiind încărcate de mesaje sibilnice pentru cei mai receptivi dintre ei. Alegerea rafinată a citatelor din *Correspondență* sau din *Memorii*, evaluarea ideilor din *Contractul social*, din *Émile ou de l'éducation*, *Scrisorile de la munte*, *Les Rêveries du promeneur solitaire*, coroborate cu un exigent control al datelor biografice, completează perfect substanța conceptuală a acestor pagini din ultimele capitole ale cărții, conferindu-le sobrietate și distincție. Scriitura propriu-zisă a întregii monografii este de o eleganță stilistică prin care autorul poate fi pus alături de D. D. Roșca sau Lucian Blaga, marii „vrăjitori” ai scrisului filosofic clujean.

Dumitru Isac reconstituie, cu iscusință de psihanalist, adâncirea prăpastiei psihice, interioare, paranoide, din ultimul deceniu al vieții lui Rousseau, când, după ruptura de d'Alembert și Voltaire și după „războiul” cu pastorii reformați, refugiat în Anglia, va fi măcinat de bănuiala tragic îndurată că un alt vârf intelectual al secolului, David Hume, l-ar fi „adus în Anglia ca să-l dezonoreze”, că, împreună cu Voltaire și d'Alembert, acesta ar fi creat „un triumvirat” al răului menit să-l distrugă definitiv, spre marea satisfacție a tuturor „dușmanilor lui de peste tot”.

Scrise cu un rafinament al receptării și înțelegerii ce l-ar fi putut propulsa pe autor între exegeții de vârf din Occident ai genevezului, dacă-și traducea lucrarea într-o limbă de largă circulație, cele 26 de capitole ale cărții au fost foarte atent reeditate de cei doi distinși cercetători care au îngrijit ediția, au restructurat aparatul critic și au comentat, în *Prefață* și *Postfață*, textul magistral al filosofului și esteticianului clujean.

Cu cele două relecturi actualizatoare, extrem de importante în procesul restituției integrale a cărții, această a doua ediție îngrijită de cercetătorii Virgil Ciomoș și Ionuț Isac e binevenită, căci monografia lui Dumitru Isac nu și-a pierdut nimic din însemnătate și din valoare nici după 50 de ani.

Codruța Cuceu

Cristian Pop, *Clase sociale în România. Metodologia inegalităților*, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2016, 238 p., ISBN: 978-606-37-0040-8

Problematica stratificării și mobilității sociale ocupă un loc central în analizele sociologice la nivel internațional de peste șapte decenii. Studiile teoretice, dar mai ales cele empirice, pe subiecte precum stratificarea socială, clase sociale, efecte ale stratificării sociale, abundă în literatura de specialitate la nivel internațional. Din cauza experienței istorice recente și a ingerințelor ideologice ale regimului comunist, studiile românești pe teme similare sunt foarte puține. Spre deosebire de țări precum Ungaria sau Polonia, unde au fost realizate anchete sociologice sistematice cu privire la stratificare socială chiar și în perioada comunistă, în România, astfel de cercetări sunt extrem de rare. În primii ani de după căderea regimului comunist, atenția sociologilor români s-a îndreptat în special asupra unor chestiuni ce vizau condițiile în care democratizarea și trecerea la economia de piață se bucurau sau nu de sprijinul populației. De asemenea, un loc central pe agenda cercetărilor empirice de tipul sondajelor de opinie în anii '90 îl ocupau temele politice și intențiile de vot ale cetățenilor României. Problemele ce țineau de stratificare și inegalități sociale au revenit pe agenda unor cercetători români abia spre sfârșitul anilor '90, când au început să fie realizate anchete sociologice la nivel național care abordau – tangențial, adeseori – și subiecte precum clase sociale (identificare subiectivă etc.) sau inegalități economice și percepții asupra lor (vezi însă excepțiile notabile: Cucu, 2007; Tufiş, 2010, 2012, Vasile, 2008).

Un prim merit al acestei lucrări ține de intenția autorului de a suplini un relativ gol în cunoașterea fenomenelor de stratificare și mobilitate socială în România. Studiile asupra stratificării și mobilității sociale la noi sunt încă puține. Un al doilea merit este reprezentat de faptul că autorul folosește datele unei anchete sociologice care a avut drept temă centrală stratificarea socială în România contemporană. Este vorba despre cercetarea *Structura de clasă și stratificare socială în România contemporană. Implicații pentru politicile publice și de marketing cultural și politic*. Acest studiu a fost finanțat de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică (ANCS) prin programul "Parteneriate în domenii prioritare" și s-a realizat printr-un efort colaborativ între Universitatea București, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Universitatea din Oradea și Centrul de Sociologie Urbană și Regională – CURS. Directorul proiectului a fost profesor univ. dr. Lazăr Vlăsceanu; cercetarea a constatat într-o anchetă sociologică realizată pe un eșantion național de 4.508 de respondenți cu vârste de 25 de ani și peste.

Până în prezent, cu unele excepții notabile, datele acestei anchete sociologice – date disponibile publicului academic – nu au fost analizate îndeajuns. Efortul autorului este, din acest punct de vedere, cu atât mai laudabil, cu cât acesta folosește la maximum bogăția de informații colectată prin intermediul acestui studiu relativ recent (din 2010).

Fără îndoială, un alt merit al acestei lucrări este reprezentat de diversitatea temelor și a întrebărilor abordate. Aceste teme/întrebări sunt următoarele. Ce scheme de stratificare socială pot fi folosite pentru a înțelege contururile societății românești contemporane? Ce procese sunt implicate în stratificarea socială din România? Cât de utilă este folosirea „claselor sociale” în analiza inegalităților autohtone? Cum pot fi regândite teoretic și analizate empiric clasele sociale în post-comunism și care este numărul acestor clase sociale, precum și compoziția lor? Care este relația dintre măsuri obiective și măsuri subiective ale claselor sociale identificate empiric? Corelativ, care este legătura dintre clasa socială și percepțiile individuale asupra inegalităților sociale? Se schimbă aceste percepții în timp? Dacă da, de ce? Care sunt pattern-urile mobilității sociale în România? Cum diferă aceste pattern-uri pe cohorte? Câtă reproducere și câtă mobilitate socială există în cazul românesc? Cum se configurează din punct de vedere cauzal procesele de dobândire a statusului? Ce rol joacă nivelul de școlaritate în aceste procese? Ce rol joacă familia (sau originea socială) în aceste procese?

Această diversitate laudabilă poate pune probleme oricărui autor, putând conduce la o abordare inegală a unor teme în detrimentul altora. Consider însă că autorul a reușit să ofere răspunsuri excelente temelor multiple puse în discuție. Lucrarea este extrem de bine structurată și – foarte important – respectă standardele profesionale internaționale din domeniu. Literatura de specialitate este la zi, iar metodologia folosită este de ultimă oră – un lucru asupra căruia mă opresc mai jos.

Practic, după o necesară discuție teoretică asupra problematicii studiului stratificării sociale, autorul analizează critic schemele de stratificare socială propuse și utilizate la nivel internațional (i.e., ISCO, ISEI sau schema EGP: Erikson Goldthorpe Portocarero etc.). Scopul autorului nu este de a aplica tale quale aceste scheme, ci de a le testa și adapta în contextul românesc. Efortul autorului de a adapta aceste scheme nu este generat de o viziune autohtonist-excepționalistă, ci pornește de la realitățile studiate. În plus, chiar lui Goldthorpe i s-a reproșat că numărul claselor sociale despre care discută diferă de la o schemă sau un studiu la altul. Răspunsul lui Goldthorpe a fost că, în analizele sale, numărul de clase identificate este dat de utilitatea empirică a distincțiilor analitice avute în vedere de cercetător (Goldthorpe, citat în Bergman și Joye, 2005, p. 11). Așadar, adaptarea scalelor internaționale la contexte diferite vizează îmbunătățirea capacității de descriere și – în final – a celei de a explica diferitele aranjamente structurale de clasă, înțelegând nu neapărat în sens (neo)marxist.

Un alt merit deosebit al acestui volum constă în abilitatea autorului de a folosi analize statistice complexe de tip multivariat, cauzale, pentru a răspunde întrebărilor care îi ghidează demersul. Acest lucru este mai rar întâlnit, chiar în cazul unor cercetători români care își propun să analizeze date ale unor anchete sociologice, dar sfârșesc prin a face apel doar la analize de tip bivariat (teste simple de asociere și/sau analiza corelațiilor dintre variabile metrice). Repet, din acest punct de vedere, eforturile, abilitățile analitice și realizările autorului sunt impresionante și absolut lăudabile.

În concluzie, recomand fără nicio rezervă celor interesați acest studiu realizat de unul dintre cei mai promițători tineri sociologi ai generației sale. Prin sistematicitatea sa, prin multitudinea perspectivelor și mai ales prin eleganța și complexitatea analizelor, volumul reprezintă o necesară și binevenită contribuție la studiul realităților românești.

Referințe bibliografice:

Bergman, M. M., & Joye, D. (2005). Comparing Social Stratification Schemata: CAMSIS, CSP-CH, Goldthorpe, ISCO-88, Treiman, and Wright. *Cambridge Studies in Social Research*. 10, 1–35. Citit de la <http://www.sociology.cam.ac.uk/research/srg/cs10>

Cucu, A. (2007). The Romanian Middle Class. A Topological Analysis. *Studia UBB Sociologia*, 52(2), 18–40.

Tușiș, P. (2010). Status Attainment in the Post-Communist Transition in Central and Eastern Europe. *Calitatea Vieții*, 3–4, 321–350.

Tușiș, P. (2012). *Status Attainment: Predictable Patterns or Trendless Fluctuation?* Iași: Institutul European.

Vasile, O.-M. (2008). Stratificare socială în România. O analiza de clase latente. *Calitatea vieții*, 3–4, 365–388.

Cătălin Augustin Stoica

Constantin Schifirneț, *Modernitatea tendențială. Reflecții despre evoluția modernă a societății*, Tritonic, București, 2016, 199 p., ISBN 978-606-749-110-4

În seria deja aproape „muzeificată” de concepte utilizate pentru a înfățișa, magistral, deopotrivă, detaliile „corpului” și ale „spiritului” unei epoci, care, din punct de vedere istoric, se întinde pe perioada câtorva secole, Constantin Schifirneț propune, printr-un substanțial volum publicat în 2016, un concept menit să designeze răspunsuri și/sau reacții alternative la contingentele contemporane. Constantin Schifirneț completează, prin conceptul de modernitate tendențială pe care-l dezvăluie și explicitează în detaliu, nu doar tabloul analizelor sale precedente, finalizate prin publicarea a variate articole și studii, cu privire la experiența românească a modernității și a modernizării, ci chiar lista denumirilor conceptului însuși de modernitate. Expertiza sa de sociolog îi predetermină autorului demersul analitic, prin faptul că asumă, ca premisă principală, diversitatea prin care modernizarea survine în diferite tipuri de societăți. Pornind, așadar, de la constatarea că un

anumit tip de manifestare a modernizării pare să ignore particularitățile culturale ale diverselor societăți și să urmeze, de o manieră relativ uniformă, fazele principale de evoluție, i.e., industrializare, urbanizare și democratizare, definitorii pentru societățile occidentale, Schifirneț se axează, mai cu seamă, pe analiza critică a genurilor non-occidentale de expresie a modernizării. Acestea din urmă sunt și cele mai fecunde din perspectivă conceptuală, deoarece oferă fie semnificații noi conceptelor descriptive ale modernității, fie fac cu puțință ivirea unor noi concepte ale acesteia sau, măcar, a unor semne distinctive sau atribute inedite. Astfel, una dintre formele non-occidentale ale modernității este descrisă de autor ca un rezultat final al reproducerii modernității occidentale clasice în cadrul unor societăți sau națiuni care și-au început procesul de modernizare după finalizarea modernizării occidentale. Aceasta este noua interpretare pe care Schifirneț o conferă conceptului, atât de vehiculat, de modernitate târzie. Un alt tip de modernizare non-occidentală se diferențiază pornind de la o anumită independență a tradițiilor culturale și politice față de dezvoltarea economică. Desigur, acest gen de modernizare tinde să rămână mereu incompletă, parțială, în raport cu modelul modernizării occidentale.

Teza principală a cărții rezidă în ideea că toate societățile, fie ele „occidentale” sau „orientale”, indiferent de ritmul evoluției lor economice, sunt atinse de o modernitate, care apare sub forma unui proces universal, ce-și are originea istorică în societățile din Europa Occidentală, unde modernitatea a apărut în mod natural, ca o consecință organică a dezvoltării economice și a revoluțiilor științifice.

În societățile rezistente la schimbare, cu economii insuficient dezvoltate în raport cu cele ale națiunilor occidentale, se încheagă un gen tendențial de modernizare, în cadrul căruia algoritmul dezvoltării înclină să se inverseze, pornind de la reformarea domeniului politic, instituțional și juridic și extinzându-se, abia ulterior, spre domeniul economic și cultural. Națiuni întregi din Europa de Est și de Sud, din Asia, din America Latină sau din Africa, întrucât tind spre modernitate, fără însă a o atinge ca atare vedată, sunt cele în care ideea unei modernități intenționale sau tendențiale germinează.

Particularitățile conceptului de modernitate tendențială sunt relevate integral de gândirea atentă la detalii sociologice a lui Constantin Schifirneț pe tot parcursul lucrării, dar, în special, în Capitolul IV al volumului. Sociologul român constată, astfel, drept caracteristici ale modernității tendențiale, pe de-o parte, neajunsurile unui simplu proces de „copiere” a unor principii politice, juridice sau instituționale moderne în cadrul oricărui proces mai amplu de modernizare, iar, pe de altă parte, veșnicul rataj al desăvârșirii unei modernizări ce-și stabilește, aproape întotdeauna, ca reper, un ideal imposibil de atins pe fondul unor sisteme economice insuficient dezvoltate. Societatea românească reprezintă, pentru Schifirneț, un exemplu în care ideea modernității tendențiale își atinge maxima plasticitate, suprapunându-se perfect realității sociale. Succesiunea reformelor modernizatoare accelerate și nechibzuite, ce au eșuat lamentabil, în acest spațiu, de-a lungul ultimului secol, până astăzi, în aproape toate domeniile, dau seama, cel mai bine, de această versiune incompletă de modernizare și pregătesc însăși „matca” noțiunii de modernitate tendențială. În cadrul societăților de acest gen, chiar și capitalismul se modelează în conformitate cu tendințele și particularitățile modernizării. Dacă în Europa occidentală, burghezia constituia avangarda unei societăți moderne, în societățile est-europene, intelectualitatea și, în special, cea umanistă a fost și pare să rămână, încă, promotoarea progresului modern.

Statutul incert al modernității înseși, cât și legitimitatea discursului despre noțiunea de modernitate în societățile în care decalajul între cadența rapidă a reformei în sfera culturală și politică și ritmul lent al progresului economic, ce stă, de regulă, la baza oricărei modernități tendențiale, solicită reiterarea unor întrebări privitoare la necesitatea de a determina măsura în care, în cazul acestor societăți, se poate vorbi despre modernitate și de a aprecia, cât mai precis, nivelul lor de modernitate. Diagnoza sociologului bucureștean indică un tip de modernitate, care, prin incompletitudinea sa, diferă radical de tipul clasic al celei occidentale, ce se fondează pe norme ale raționalizării și este consolidată de procesele de industrializare, de apariția statului național și de distincția dintre sfera publică și cea privată. Specificul modernității non-occidentale constă în asumarea modernității clasice occidentale ca standard, fără a traversa, însă, toate schimbările de fond ale acesteia, ele fiind preluate doar formal. La o analiză atentă a modului în care, în spațiul românesc, se obișnuiește impunerea unor instituții și legi ce-și dovedesc, ulterior, disfuncționalitatea în raport cu

circumstanțele istorice, culturale și sociale, Constantin Schifirneț conchide că teoria maioresciană a formelor fără fond, defînitorii pentru cultura română, poate fi ușor înțeleasă ca o critică a unei modernități tendențiale: „Modernitatea tendențială este un efect al unei modernizări în ariergardă și nu al uneia în avangardă” (p. 93). Incertitudinea atingerii idealului modernității propriu-zise occidentale, dublată de o rezistență la modernitate, ce se manifestă, uneori, chiar ca revenire la anumite forme, mai degrabă, defînitorii pentru premodernitate, amenință adesea destinul societăților în care domină acest model tendențial de modernitate.

În măsura în care un proces de modernizare nu survine organic în cadrul unei societăți, ci este apropiat artificial, prin preluarea unor valori exterioare, fără o chibzuire prealabilă a adecvării lor la structurile autohtone, el eșuează în încercarea de a modifica, în mod fundamental, respectiva societate. Un asemenea proces izbutește doar superficial și tranzitoriu și ajunge, în cazul cel mai fericit, tangențial față de punctul său de referință.

Meritul major al celor nouă capitole, bine încheiate și coerent așezate în economia cărții publicate de Constantin Schifirneț, este de a ne oferi o cheie nouă pentru descifrarea și pătrunderea problemelor, încă atât de familiare chiar și experienței contemporane românești, legate de statutul și nivelul modernizării noastre. Conceptul de modernitate tendențială lansat de sociologul bucureștean are virtutea de a lămuri istoria amalgamată a „modernizărilor” noastre succesive, dar mereu nedeșăvârșite și neîmplinite.

Codruța Cuceu